

Croot és Parker melegen üdvözli Brenner kritikai megállapításait és ragaszkodását az osztályszerkezet komparatív elemzéséhez, de a hosszú távú gazdasági átalakulásokról nyújtott beszámolóját már elnagyoltnak érzik. Különösen erős kétségeik vannak *az angol és a francia fejlődés eltéréseinek* Brenner-féle interpretációjával szemben: az angliai fejlődésre vonatkozó részét a 18. századi fejlemények visszavetítésének, az érvelés másik felét pedig a francia paraszti állapot félreértésének tekintik.

Brenner tanulmánya azt a téves interpretációt képviseli, amely szerint a korai újkori *angol agrárfejlődés* csakis a *nagy gazdaságokon* játszódhatott le, a *'parasztság'* pedig csupán annyiban segítette elő, hogy hagyta magát felszámolni. E prekoncepciónak megfelelően sűríti össze az agrárfejlődés három évszázadát Brenner, és ennek alapján tekinti a nagy gazdaságok létét általánosítási alapnak. Valójában a fejlődés nem korlátozódott a nagy gazdaságokra: néhány költséges vállalkozáson túl (mint pl. a talajjavítás vagy az ártéri rétek elárasztása) sok korszerűsítésre volt lehetőség tetszőleges méretű birtokokon, szerényebb költségekért is (pl. trágyázás, új termények bevezetése, vetésforgós gazdálkodás). A valódi agrárforradalmat a hosszan tartó jó gazdálkodás jelentette, amit ugyan nehéz felkutatni a gazdák után maradó okmányok hiánya miatt, de egyes esetekben mégis dokumentálható. Épp a legsebezhetőbb juh-gabona profilú kisgazdák számára volt létszükséglet a termelés fejlesztése (mindenekelőtt a terület-egységre jobban megtérülő gabonatermesztés), mivel ők nem rendelkeztek a nagy juhnyájak tartásához szükséges területtel és tőkével. Számukra oly paran-

csoló erejű szükséglet volt az új termények rugalmas átvétele, hogy ennek érdekében vállalták a más földhasználati szisztémát előnyben részesítő földesuraikkal való összeütközést is. A parasztság tehát távolról sem képezte a gazdasági fejlődés akadályát, sőt ösztönzést jelenthetett az új eljárások és termények átvételében.

Az agrárstruktúra angliai átalakulásaira általában *földesúr-centrikus magyarázatok* születnek, amelyek a *szokásjogi bérlőket* a földművelőranglétra legalsó fokára számúzik. A szokásjogi bérlők jogi (legal) pozícióját Brenner is alábecsüli. Mégha a földesúr meg tudta is emelni a használatbavételi díjakat (fines) ez még nem jelenti azt, hogy ezzel elkergethette a parasztokat a földről. A 'paraszt' terminus használata itt különben is problémát jelent, mivel nem tükrözi a szokásjogi bérlők között meglévő jelentős gazdasági különbségeket, amelyek révén általában akadtak olyanok, akik rendelkeztek az örökbérlés¹⁶ megvásárlásához szükséges tőkével; sőt néhány nagybirtokon a megüresedett birtokokat a földesúr kénytelen volt átengedni a legmagasabb árajánlat ellenében. És vajon miért csak a későközépkorban tulajdonít jelentőséget Brenner a faluközösségi intézmények ellenállásának a földesúri túlkapasokkal szemben, mikor ezek az intézmények a 16. században is fennálltak a közföld-rendszerű nagybirtokokon (common-field manors), és akcióik némi sikerének is vannak nyomai. A nagybirtokok számához viszonyítva igen alacsony azoknak az eseteknek a száma, amikor a földesurak távolították el a bérlők többségét, és úgy tűnik, hogy a földesúri akciók egyáltalán nem játszottak kiemelkedő szerepet az agrárstruktúra átalakulásaiban.

Míg az angol parasztság tényleges függetlenségét Croot és Parker szerint Brenner erősen megkérdőjelezi, addig a francia parasztságét eltúlozza. A 16. és 17. század során a francia parasztság nagyrésze annyira ki lett szipolyozva, hogy pusztán földjükből már nem tudtak megélni, jelentős kisebbségük pedig birtokát is elvesztette. Ez a folyamat nemcsak a háború pusztította vidékeken zajlott le, hanem a nagyvárosok környékén is (ahol a városi polgárság felvásárolta a szűkölködő parasztság és nemesség birtokait), továbbá a jó piacra-szállítási lehetőségekkel rendelkező területeken. A termékjárdékon alapuló *métayage* rendszer képezte a kizsákmányolás uralkodó formáját, és maga is hozzájárult a paraszt-birtokok elvesztéséhez. A bérlők növekvő mértékben váltak anyagilag függővé földesuraiktól, sőt olykor egész közösségek is eladósodtak. A járdékok csökkentése sem annyira a parasztok ellenálló erejének, hanem inkább fizetéseképtelenségüknek volt köszönhető.

A földbirtoklási rendszer kialakulását mindkét országban *inkább gazdasági, mint jogi* tényezők határozták meg. *Angliában* a szabad kisbirtokosok törvényes jogai (legal rights) – amelyek 1650-ig gazdasági függetlenséggel is párosultak – nem menthették meg őket a gyors lehanyatlástól a 17. század végi kedvezőtlenebb körülmények között. A parasztság *Franciaországban* is birtokai elvesztésének határán állt három évszázadon át, s e folyamat előrehaladott stádiumot ért el a városok körül és az erős piaci hatások alá kerülő területeken. Kevés okunk van feltételezni, hogy az ilyen irányú gazdasági ösztönzés erősödése esetén is meg tudta volna őrizni a parasztság a birtokait. A nem-agrár szektor gazdasági stagnálása és a változatos piacok hiánya miatt sem a rossz birtokok feladására, sem a csődbe jutott birtokok átvételére nem kaptak elég ösztönzést a parasztlak. Idővel erősen csökken azoknak a parasztlak gazdáknak a száma, akik egyáltalán gondolhattak birtokaik ilyen növelésére.

Nem létező különbségek kreálásával párhuzamosan Brenner eltünteti a két ország 16–17. századi agrárstruktúrájának kardinális különbségét, t. i. azt, hogy csak *Angliában* alakult ki a *yeoman* réteg (*yeomanry*), a *paraszti differenciálódás* eredményeként. E folyamat során az örökbérlők száma szükségszerűen lecsökkent, azonban nem a földesúri birtokkoncentráció (engrossing of holdings) révén, hanem maguknak az örökbérlőknek az akciói eredményeképp. A nagyobb földdel rendelkező örökbérlők hasznot tudtak húzni a magasabb árakból, és át tudták venni az örökös híján vagy csőd révén felszabaduló további birtokokat. Az örökbérletekhez hasonlóan a szerződéses bérlőket is csak olyanok vehették fel, akik rendelkeztek már némi tőkével. *A francia parasztságot* viszont ebben az időszakban nem a differenciálódás jellemezte, hanem az egyöntetű lesüllyedés, az egységesen nyomorsújtotta tömeggé válás. Miközben a parasztlakok mind kisebbre zsugorodtak, a parasztság kétségbeesztő helyzetéből hasznot húzó világi és egyházi földesurak kezén néhány nagy uradalom koncentrált. A szilárd (substantial) közép nagyságú birtokok kifejlődése megakadt (bár a 15. század végén még kimutatható volt) és többé nem indult meg újra.

A két országbeli parasztlak-nagyságok összevetése azt mutatja, hogy Brenner jogosulatlan párhuzamot von a művelhető föld 40–50 %-át birtokló francia parasztlak és a földek 25–30 %-át kézben tartó angol gazdák között. Így például az Ile-de-France-i parasztlak többsége 10 hektárnál (25 acre-nél), legtöbbször pedig 5 hektárnál is kisebb birtokkal rendelkezett, és a Franciaországra vonatkozó összes regionális tanulmány hasonló adatai azt mutatják, hogy a parasztlak 90 %-ának miután kielégítette az egyház, az

állam és a földbirtokosok igényeit – már saját családjának ellátására sem maradtak elegendő készletei. Angliában viszont a 17. század közepén sokkal szélesebb skálán oszlottak meg a különböző nagyságú birtokok, és jelentős arányt képviseltek a közép nagyságúak, amelyeken némi bérmunkát alkalmaztak és többletet termeltek piacra. Ezek a vállalkozások voltak azoknak az úttörő tőkés gazdáknak a gazdasági örökösei, akiknek kialakulása a 14. és 15. században indult meg. A 18. századra jellemző birtokkoncentráció folyamata egész a 17. század második feléig nem kapott lendületet, ekkorra viszont az *agrárkapitalizmus* már szilárd alapokon állt. A jómódú (substantial) szerződéses bérlőgazdák léte lehetővé tette a földesúr és a bérlő közötti kooperáció bizonyos fokát, amire az elnyomított francia paraszt egyre kevésbé volt képes.

A két ország agrárstruktúrájának a leírása, nem jelenti egyben a feltároló különbségek *magyarázatát* is. A szerzőpár hajlik arra, hogy a parasztok körében kialakuló *vállalkozói attitűd*nek tulajdonítsanak ilyen magyarázóerőt. Ha a földesurak számára esetleg nem is üzleti szellemű örökbérlők váltak irányadó mintává, a parasztok körében az egyéni gazdaság és vállalkozás bátorító példáit jelentette az a néhány ember, akik a 15. században szakítottak a középkori parasztközösségekben uralkodó egyformasággal, és szerződéses bérletbe vették a demesnét, ahelyett, hogy hagyták volna szétosztani az összes szokásjogi bérlő között. Franciaországban ezzel szemben a középparasztság elvétele jelentkező vállalkozói attitűdje háttérbe szorult a földet felvásárló polgárok járadékos mentalitása mellett, amely mentalitás mindig keveredett a földesúri rendszer megtámogatásának és személy szerint a földesúrrá válásnak igényével.

Elemzésük eredményeként Croot és Parker megállapítja, hogy az angol és francia gazdaság különbségei valóban közvetlen összefüggésben állnak az agrártársadalom osztályszervezetével, de nem egészen úgy, ahogy azt Brenner felvázolta. Brenner ugyanis az angol példa bemutatásakor a tőkés viszonyok egy olyan leszűkített fogalmát használja, amelyből ki van rekesztve a kistőkés gazdáknak a 15. század elejétől a 17. század közepéig betöltött jelentős szerepe. E hiányosság azon a feltételezésen alapul, hogy a *kis parasztbérlet* lényegénél fogva akadályozta a tőkés fejlődést, mint ezt Brenner szerint a francia tragédia közvetlenül tanúsítja. Amit a két ország összevetése valóban feltár, az valójában abban áll, hogy a kistulajdon fontos eleme volt a tőkés viszonyok kialakulásának és a gazdasági 'áttörésnek'. A francia monarchia büntette nem az volt, hogy a kis paraszttulajdont támogatta, hanem az, hogy az egyházzal és a földesurakkal karöltve brutálisan elnyomó-

rította. Ennek eredményeként a vidék elvesztette legdinamikusabb erejét: egy valóban független parasztokból álló osztályt.

Az osztályszerkezet Brennemél szereplő *általános determinációs sémájával* kapcsolatban pedig az a kifogásuk, hogy ebben az osztályerők egyensúlya önmagának magyarázataként szerepel. Ezzel Brenner ugyanabba a hibába esett, amit a gazdasági fejlődés 'demográfiai' és 'kereskedelmi' modelljének képviselőinél oly eredményesen leleplezett: megfélekedzik arról, hogy az osztályviszonyok és osztályerők változásai maguk is további tényezők sokaságával függnek össze.